Jahoedi
Joden in Nederlands-Indië.

Werkstuk aangeboden aan Elsbeth Locher-Scholten.
Subfaculteit Geschiedenis
Universiteit Utrecht.

Als onderdeel van de cursus 'Feit en Herinnering' (Onderzoeksseminar III).

Cedric do Passo Vaia.
Studentnummer: 0363294.

Dinsdag 09 oktober 2007.

Inhoudsopgave

Inleiding

'Ben Azzai antwoordde: wat moet ik? Mijn ziel is bezeten van de Tora.'[1]

Een aantal jaren geleden is ook mijn ziel verliefd op de Tora geworden. Het is zo een grote liefde dat ik er helemaal door in beslag genomen wordt. Dit is de reden waarom ik in mijn bachelor geschiedenis altijd geprobeerd heb vakken te doen waarin het Jodendom behandeld kon worden. Toen ik aan de cursus 'feit en herinnering' over Nederlands-Indië begon, leek het me onmogelijk hierin het Jodendom te kunnen verwerken. Na een email aan het Joods Historisch Museum bleken ze daar toch over bronnen te beschikken over Joden die in Nederlands-Indië hebben gewoond. Voor zover ik weet bestaat er geen specifieke literatuur omtrent dit onderwerp. In de mediatheek van het Joods Historisch Museum heb ik vooral tijdschriftartikelen, memoires en relevante hoofdstukken uit algemene oorlogsliteratuur gevonden. Via deze bronnen ben ik te weten gekomen dat er in 2005 in Amsterdam een 'Joods Indisch Symposium' gehouden is. Na emailcontact heb ik van een aantal sprekers op dit symposium een aantal lezingen ontvangen. Daarnaast ben ik via een Joodse internet forum in contact gekomen met Shimon Koppenhol. Zijn ouders hebben in Nederlands-Indië gewoond. Ook ben ik via de docente van de cursus 'feit en herinnering' in contact gekomen met mevrouw Bruinvels die in de Japanse kampen geïnterneerd was en nu bij haar thuis een 'Joods Indisch' archief beheert.

Wanneer men de literatuur over de Nederlandse koloniale geschiedenis bestudeert, kan men veel kennis opdoen omtrent de Joodse invloed op de Nederlandse Antillen en in Suriname. Men zou daardoor misschien kunnen verwachten dat er ook over Joden in Nederlands-Indië veel onderzoek gedaan is. Helaas is dit echter niet het geval.[2] Er is nauwelijks onderzoek gedaan naar Joden in Nederlands-Indië. Ondanks de vele hits in de mediatheek in het Joods Historisch Museum, blijkt uit het gefragmenteerde bronnenmateriaal dat het een onderbelicht deel van de geschiedenis is.[3] Aan de andere kant bevestigen de vele hits in de mediatheek van het Joods Historisch Museum dat de

[1] E. Wiesel, *Mijn liefde voor de Talmoed* (Kampen 2005) 172.
[2] T. Kamsma, Anti-Semitism without Jews: Jewish absence versus presence in the Straits (Presentation symposium 'History of the Jews and Anti-Semitism in the former Dutch East Indies and in Indonesia, within the context of Southeast Asia', Amsterdam 2005).
[3] I. Dümpel, 'Joden uit Indië. Een onzichtbare groep', *Moesson* 5 (2003) 48.

aanwezigheid van Joden in Indië vanuit een historisch perspectief goed gedocumenteerd is. Daarentegen is de aandacht vanuit de wetenschap en hulpverlening voor personen met een 'Joods Indische' oorlogsachtergrond vrij beperkt gebleven.[4] De bedoeling van dit werkstuk is tweeledig: enerzijds het bijeen brengen van de gefragmenteerde beschikbare bronnen, en anderzijds aandacht willen schenken aan een onderbelicht deel van zowel de Nederlandse, als de Joodse geschiedenis. Wat ik in de cursus 'feit en herinnering' namelijk heb geleerd, is dat een weergave van de geschiedenis louter op basis van feiten, geen volwaardige geschiedschrijving is. Het weergeven van herinneringen is noodzakelijk om een onzichtbare groep, zoals de Joden in Nederlands-Indië, een plaats in de geschiedenis te geven.

De hoofdvraag van dit werkstuk is of men kan spreken van een Joodse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië. Door middel van drie deelvragen wordt hierop geprobeerd antwoord te geven. Ten eerste wordt onderzocht of er sprake was van een Joodse gemeenschap in Nederlands-Indië. Het eerste hoofdstuk is naast een historische inleiding, een onderzoek naar de plaats van Joden in de samenleving van Nederlands-Indië vóór de Japanse bezetting. Hierbij wordt ook onderzocht of er sprake was van antisemitisme in Nederlands-Indië vóór de Japanse bezetting. De tweede deelvraag van dit werkstuk is of Joden tijdens de Japanse bezetting met antisemitisme werden geconfronteerd. In het tweede hoofdstuk wordt onderzocht wat de eventuele aard hiervan was, en of er Japans antisemitisme bestond vóór de Tweede Wereldoorlog. Van groot belang in dit hoofdstuk zijn de kampervaringen van Joden in Nederlands-Indië. De derde deelvraag van dit werkstuk is in hoeverre er ruimte bestaat voor de kampherinneringen van Joden uit Nederlands-Indië naast het trauma van de *Shoah* van Joden in Europa. Het derde hoofdstuk beschrijft de sociale en psychologische problemen van Joden uit Nederlands-Indië na terugkomst in Nederland. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een subconclusie. Na het derde hoofdstuk volgt de eindconclusie op de hoofdvraag van het werkstuk. In de bijlagen bevinden zich een verslag van het interview met meneer Shimon Koppenhol en materiaal uit het Joods Indisch huisarchief van mevrouw Bruinvels. Afsluitend is er een lijst van geraadpleegde literatuur en bronnen.

---

[4] E. Captain, 'Bahaja Jahoedi haroes dibanteras: Het Joodse gevaar moet worden uitgeroeid. Joodse Nederlanders in bezet Nederlands-Indië', *Het Indisch Huis magazine* 1 (2006) 37.

1. Een Joodse gemeenschap in Nederlands-Indië

1.1 Historische inleiding

Volgens de Joodse legenden was de troon van koning Sálomo overtrokken met goud afkomstig uit het land Ofir.[5] Volgens Josephus, die rond de eerste eeuw van de gebruikelijke jaartelling leefde, was Ofir een gebied in India.[6] In echter geen enkele vroeg klassieke beschrijving over India noch in christelijk patristische geschriften waarin de verkondiging van de evangeliën in India beschreven wordt, zijn er aanwijzingen te vinden over vroege Joodse nederzettingen in India.[7] Wanneer men dus de legendarische verhalen buiten beschouwing laat, dan worden de oudste Joodse nederzettingen aan de kust van Malabar, in het zuidwesten van India, gevonden.[8] De koperen opschriften waarin de toegekende privileges aan Joseph Rabban, waarvan wordt aangenomen dat hij het hoofd van de Joodse nederzetting in Cranganore aan de kust van Malabar was, zijn het oudste historische bewijs van de Joodse aanwezigheid in India en dateren waarschijnlijk tussen het jaar 970 en 1035. Een Hebreeuwse grafinscriptie dat dateert van 1269 gevonden op het eiland van Chennamangalam en brokstukken van synagogeninscripties, duiden op een Joodse aanwezigheid aan de westkust van India in de Middeleeuwen. Literair bewijsmateriaal voor het bestaan van de permanente Joodse nederzettingen op de kust van Malabar is afkomstig van Middeleeuwse reisverhalen en geografische gegevens, van zowel Joden, christenen als moslims.[9]

Er bestond een vroege Joodse nederzetting op de Sunda eilanden waarvan echter datering en omvang onbekend zijn.[10] Ook werd Java meermalen door Joodse kooplieden uit Suratte voor handelszaken bezocht.[11] Zo lang de Compagnie in Indië de macht uitoefende, vestigden er zich daar maar weinig of geen Joden. Volgens Joodse geschiedschrijvers speelde het kapitaal van de uit Spanje naar Nederland gevluchte

---

[5] L. Ginzberg, *The Legends of the Jews* IV *From Joshua to Esther* (Baltimore 1998) 157.
[6] J. Gutmann, 'Ophir' in: C. Roth ed., *Encyclopedia Judaica* XII (Jerusalem 1972) 1414.
[7] W.J. Fischel, 'India' in: *Encyclopedia Judaica* VIII, 1350.
[8] J. Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië/Indonesië voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog', *Moesson* 2 (1991) 30.
[9] Fischel, *Encyclopedia Judaica* VIII, 1350-1355.
[10] Ed., 'Indonesia' in: *Encyclopedia Judaica* VIII, 1363.
[11] S. Kalff, 'Joden in Oost- en Westindië', *De Indische gids* nr. 1 augustus (1923) 699.

Joden een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de Oost-Indische Compagnie. Doordat de Compagnie met een betrekkelijk klein aantal Nederlanders de vaart en handel in Indië beheerste, waren er waarschijnlijk maar weinig Joden in de kolonie aanwezig. Het is namelijk niet waarschijnlijk dat Joden, die zelfs in Nederland van openbare ambten en uit vele bedrijven waren uitgesloten, naar Indië werden uitgezonden.[12] Aan het eind van de achttiende eeuw kwam er in dit beleid een verandering ten gunste van de Joden. Toen verzocht men namelijk de 'parnassijns' (de bestuurders van de synagoge) om bepaalde regels op te stellen die de deelname van Joden bij de werkzaamheden van de Compagnie mogelijk zouden moeten maken..[13] Dit gebeurde naar aanleiding van de oorlog met Engeland in 1781. Bij een gebrek aan scheepsvolk werd toen de Joodse geneesheer Jacob Lion Arons ingeroepen om de werving onder de Joden te bevorderen.[14] Er werd toen geëist 'de volgende regelen in acht te nemen teneinde Joden bij de Admiraliteit of bij de Compagnie te kunnen laten medevaren'.[15] Hoofdzakelijk betrof het hier bepalingen omtrent het gebruik van ritueel bereide spijzen en het werken op de *sjabbat* en andere feestdagen. Of deze maatregelen ook ervoor hebben gezorgd dat er meer Joden bij de Compagnie werkzaam zijn geworden is niet bekend.[16] Wel is het aannemelijk dat de eerste Joden via de Compagnie in Nederlands-Indië terecht zijn gekomen.

1.2 Een Joodse gemeenschap in Nederlands-Indië?

Rond 1850 bezocht Jacob Saphir, een afgezant uit Jeruzalem, Batavia en ontmoette daar een Joodse koopman uit Amsterdam. Deze wist twintig Joodse families van Nederlandse of Duitse origine op te noemen waarvan een aantal personen in de koloniale strijdkrachten dienden en in Semarang en Surabaya leefden. Het waren echter Joden die zich maar weinig met het Jodendom bezig hielden. Op verzoek van Saphir stuurde de Joodse gemeenschap van Amsterdam een rabbijn die in Batavia en Semarang gemeentes moest proberen op te richten.[17] Joden werden in Indië niet belemmerd om hun godsdienst te praktiseren. Desondanks was er vanwege het ontbreken van een synagoge in Indië

[12] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië', 30.
[13] Ibidem.
[14] Kalff, 'Joden in Oost- en Westindië', 700.
[15] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië', 30.
[16] Ibidem.
[17] Ed., *Encyclopedia Judaica* VIII, 1363.

weinig gelegenheid tot het vormen van een religieuze gemeenschap. Daarentegen zou het ‘Indisch indifferentisme’ dat er in Indië wat betreft geloofszaken was, wel de oorzaak zijn dat Joden in de Indische samenleving geen aanstoot van christenen hadden te verduren.[18] De christelijke geloofsijver was veel geringer dan in Nederland, en de zending legde zich meer toe op de bekering van de ‘blinde heydenen’ onder de Indonesiërs, dan op die van de betrekkelijk weinige Joden.[19] Het ‘Indisch indifferentisme’ was waarschijnlijk een belangrijke oorzaak voor het niet kunnen stichtten van een Joodse gemeente in Indië. Door de vrije levensopvattingen in Indië en de heersende onverschilligheid ten aanzien van kerkelijke vormen verwaarloosden de meeste Joden hun religieuze voorschriften. Ook was er in Indië geen rabbijn om hen tot de orde te kunnen roepen. De religieuze verwaarlozing werd ook in de hand gewerkt door de huwelijken van Joden met christelijke vrouwen, vanwege het geringe aantal Joodse vrouwen dat in Indië woonden. Ook zouden de inheemse Moslims door de in Indië heersende religieuze onverschilligheid, zich niet strikt aan de eigen spijswetten houden.[20] De voorschriften van de Joodse godsdienst waren in Indië dus moeilijker op te volgen en bij een langer verblijf verslapte het religieus gevoel nog meer, zodat van het stichten van een Joodse gemeente voorlopig nog geen sprake was. Wel werden er door een aantal Joden omstreeks1860 gedurende enige jaren de ‘Hoge Feestdagen’ in Batavia gevierd.[21]

In de negentiende eeuw mochten Joden bij het Gouvernement van Nederlands-Indië werken. Naast de opleving van de handel in Indië was dit een oorzaak waarom een aantal Joden naar Indië toe kwamen. Bij een groot aantal particuliere maatschappijen werden destijds echter nog steeds geen Joden aangenomen. Tot 1925 was dit bijvoorbeeld het geval bij de Javasche Bank, de Nederlands Indische Handelsbank en bij een groot aantal scheepvaartmaatschappijen. De Factorij (Nederlandse Handelmaatschappij) nam zelfs tot 1936 geen Joden in dienst.[22] Eenmaal in Indië aangekomen voelden de meeste Joden zich in de eerste plaats gewoon Nederlander. Er was weinig contact tussen de in Indië aangekomen Joden. Rond de eeuwwisseling waren er wel pogingen ‘ter verbetering van het gemeenschapsleven der Israëlieten in Indië’. Deze pogingen hebben echter niet

[18] Kalff, ‘Joden in Oost- en Westindië’, 700.
[19] Ibidem, 703.
[20] Ibidem, 701-703.
[21] Glaser, ‘Joden in Nederlands-Indië’, 30.
[22] Ibidem.

geleid tot het ontstaan van een bloeiende Joodse gemeente.[23] Er hebben zich dus al vroeg in de negentiende eeuw Joden in Indië gevestigd, maar zij moesten snel assimileren in een niet bepaald Joodvriendelijke samenleving om op die manier hun bestaan zeker te stellen.[24] Zelf vond de Joodse gemeenschap in Nederlands-Indië dat zij een 'kleine, maar kwalitatief zeer hoogstaande gemeenschap' was, 'waarbinnen de aloude Joodse deugden van barmhartigheid en rechtvaardigheidszin onwrikbaar in eere gehouden worden.' De Joodse gemeenschap in Batavia zou een zeer beperkt aantal leden tellen, die echter wel allen prominent waren.[25] Ondanks het hoogstaande karakter van deze gemeenschap was er in bijna alle Joodse families sprake van directe assimilatie, deels met (Indo-) Europese, deels met Indonesische families. Hierdoor hebben de meeste Joden niet hun identiteit kunnen behouden en hun godsdienst kunnen uitoefenen.[26]

Secretaris van de Zionistische Wereldorganisatie, Israel Cohen, bezocht Java in 1921. In zijn *Journal of a Jewish Traveler* schetst hij geen aanlokkelijk beeld van het Indisch-Joodse leven op Java. Hij noemt het 'the Jewish death, but without a Jewish cemetery'.[27] Het zou tot 1922 duren alvorens in de hoofdstad Batavia een afzonderlijke Joodse begraafplaats zou worden ingericht op de algemene begraafplaats Laanhof.[28] Tot 1937 werden op deze begraafplaats zesentwintig personen begraven.[29] De inrichting van een Joodse begraafplaats in Batavia zou men een resultaat kunnen noemen van de eerder genoemde pogingen die rond de eeuwwisseling gedaan werden om het gemeenschapsleven van Joden in Indië te verbeteren.[30] Vanaf de jaren twintig zouden de pogingen tot het wekken van het saamhorigheidsgevoel onder Joden in Indië met enig succes bekroond worden. Het aantal Joden in Indië was in die tijd ook sterk toegenomen. Vanwege het ontbreken van officiële gegevens, moet men echter afgaan op particuliere mededelingen. Volgens twee vooraanstaande Joodse Nederlanders in Indië, mr. I. Hen en S.I. van Creveld, die zich beiden veel hebben ingezet om de banden tussen Joden

---

[23] Ibidem, 30-31.
[24] P.A. Christiaans, 'Joden in Nederlands-Indië', *Misjpoge* 1 (1992) 9.
[25] Abram, Joodsche leven in Ned. Oost-Indië, Joods Historisch Museum, inv. nr. 792.6Abra.
[26] Christiaans, 'Joden in Nederlands-Indië', 10-11.
[27] S.I. van Creveld, 'De Joden in Ned.-Indië', *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Centraal blad voor Israëlieten in Nederland* (1935) 14.
[28] Christiaans, 'Joden in Nederlands-Indië', 9.
[29] Ibidem.
[30] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië', 31.

onderling in de kolonie te versterken, bedroeg het aantal Joden in Nederlands-Indië (volgens gegevens uit het jaar 1932) ongeveer tweeduizend, waarvan er vijftienhonderd op Java woonachtig zouden zijn.[31] De in Indië gevestigde Joden waren in de (klein en groot) handel, in particuliere beroepen, bij de overheid, of in culturele ondernemingen werkzaam.[32] Het aantal Joden bij het leger en de vloot was gering en er waren geen rabbijnen of Joodse militaire tehuizen in die sector.[33] Een aantal Joden bekleedden hogere posities en waren bijvoorbeeld werkzaam als vice-president van het Hooggerechtshof en vice-president van de Raad van Nederlands-Indië. Ook hadden een aantal Joden zitting in de Volksraad.[34]

Één van de pogingen om de saamhorigheid van de Joodse gemeenschap in Indië te bevorderen was het aanhalen van de banden met de Joodse gemeente in Nederland. Herhaaldelijk drong men aan om meer actief betrokken te zijn bij de Joden in Indië. Er zijn meerdere verzoeken ingediend bij de ministers van Koloniën om subsidies te verkrijgen om op die manier in Indië een rabbijn te kunnen benoemen.[35] Het ministerie van Koloniën wees echter elk verzoek af. Ook het Nederlands Israëlisch Kerkgenootschap (NIK) maakte zich volgens de Joden in Indië schuldig aan een laks optreden:

> '(…) een genootschap dat zijn adepten zonder hulp in den vreemde laat gaan, waar zij hun Jodendom verliezen , vermoordt zijn eigen toekomst indien men zijn leden in Indië aan hun lot overlaat, dan kan men met bijkans wiskundige zekerheid zeggen dat even zoveel generaties voor hen verloren gaan, als er individuen zonder hulp worden gelaten.'[36]

Ook in de 'Vereeniging voor Joodsche Belangen' was de samenwerking tussen 'Oost en West'[37] niet zoals de Joden in Indië hadden gehoopt. Deze vereniging was in de eerste plaats bedoeld als filantropisch instituut en van het aanwakkeren van Joods saamhorigheidsgevoel was daarom niet veel terecht gekomen.[38]

---

[31] Ibidem.
[32] Ibidem.
[33] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië, 31.
[34] Ibidem.
[35] Ibidem.
[36] Ibidem.
[37] Oost-Indië: Nederlands-Indië. West-Indië: Suriname en Curaçao.
[38] Van Creveld, 'De Joden in Ned.-Indië', 15.

1.3 De relatie tussen de Nederlandse Joden en de 'Bagdadjoden'

Wat waren de belangrijkste obstakels voor het opbouwen van een levende Joodse gemeenschap in Indië? Joden in Indië misten naar eigen zeggen het 'milieu, de historische basis en de continuïteit van Europa.' In tegenstelling tot Suriname en Curaçao was er geen 'gezeten' Joodse bevolking in Indië. De Joden in Indië waren voornamelijk immigranten.[39] Naast de Joden uit Nederland waren Sefardische Joden afkomstig uit het Midden-Oosten de grootste groep Joodse immigranten die in Indië woonachtig waren. Deze zogenaamde 'Bagdadjoden' kwamen in de meeste gevallen uit Irak, Jemen of het oude Palestina. Zij vormden echter mede door hun afwijkende godsdienstritus een duidelijk afgescheiden groep. Maar ook door de verschillende beroepen en levensopvattingen bestond er tussen de twee groepen Joden een vrij grote kloof.[40] Ook de oorzaak van de immigratie tussen beide groepen was verschillend. De meeste 'Bagdadjoden' waren vluchtelingen vanwege economische en morele ellende. De Joodse immigranten uit Nederland waren slechts in uitzonderingsgevallen vanwege broodgebrek of een anti-Joodse omgeving naar Indië gekomen.[41] De Joden uit Nederland konden in het algemeen tot de bovenste laag van de Indische maatschappij worden gerekend. Ze leefden vaak ver boven 'inlandse', en in vele gevallen zelfs ruim boven 'Indisch' peil. De 'Bagdadjoden' waren echter eenvoudigere levensomstandigheden gewend. Ook zouden ze door hun bekendheid met de Arabische cultuur zich gemakkelijker aan de Indische samenleving kunnen aanpassen. Mede door het taalverschil gingen beide groepen in het dagelijks leven weinig met elkaar om.[42] De Joden afkomstig uit Nederland zagen zichzelf als 'doortrekkenden'. Als de economische omstandigheden het toelieten stuurde ze hun kinderen vaak zo spoedig mogelijk naar Europa, en waren meestal ook zodra het mogelijk was van plan zelf naar Nederland terug te keren. Een uitzondering op deze regel vormden enkelen die met in Indië geboren vrouwen waren gehuwd of die anderszins tot de 'blijvers' waren gaan behoren. De Sefardiem uit het Midden-Oosten waren daarentegen bezig zich te vormen tot een Joodse kern.[43] In Soerabaja beheerden ze de

[39] Ibidem 14.
[40] J. Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië/Indonesië voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (slot)', *Moesson* 3 (1991) 31-32.
[41] Van Creveld, 'De Joden in Ned.-Indië', 14.
[42] Ibidem.
[43] Ibidem.

enige synagoge in heel Indië.[44] De Joden uit Nederland toonden echter weinig of geen belangstelling voor deze gemeente, hetgeen voor een groot deel aan de hierboven omschreven verschillen is toe te schrijven.[45] Anderzijds waren enkele Joden die aan de ontwikkeling van het Joodse saamhorigheidsgevoel en het Joodse verenigingsleven werkten, van mening dat de 'Bagdadjoden' in Indië tot groter aanzien zouden stijgen. Het was daarom volgens hen van belang dat de kinderen van de 'Bagdadjoden' Nederlandse scholen en Joodse jongeren verengingen zouden bezoeken, om op die manier met de Nederlandse taal en de Europese Joden vertrouwd te raken.[46] Het contact tussen beiden groepen bleef echter beperkt.

1.4 Joodse religiositeit en Joods bewustzijn in Nederlands-Indië

Het feit dat er geen synagogen en rabbijnen aanwezig waren had verstrekkende gevolgen voor het religieuze leven van Joden in Indië. Onder leiding van onder andere S.I. van Creveld werden er op Joodse feestdagen diensten gehouden in een gehuurde zaal, dikwijls in de loge van de vrijmetselaren. Dit streven werd echter onvoldoende gesteund en van de totstandkoming van Joodse gemeenten is dan ook geen sprake geweest.[47] Ondanks dat waren er in Indië wel enkele praktische mogelijkheden voor de geloofsuitoefening. Er waren in Indië namelijk personen aanwezig die bevoegd waren de *choepah* (huwelijksinzegeningen volgens de *halacha*[48]) te geven en tevens ook een *ketoeba* (een document met de huwelijksverplichtingen) mocht verstrekken. Het valt echter te betwijfelen of dit ook op grote schaal geschiedde aangezien de meeste Joden immers al gehuwd uit Nederland kwamen of daar trouwden tijdens een verlofsreis. Ook de *brit mila* (besnijdenis) was door de aanwezigheid van een *mohel* (iemand die bevoegd is de besnijdenis uit te voeren) in Indië mogelijk. Er waren echter geen kosjere bakkerijen en slagerijen, doch aangezien men leefde in een moslimland, kon men als Jood vlees bij varkensvleesvrije slagerij kopen.[49]

---

[44] Christiaans, 'Joden in Nederlands-Indië', 11.
[45] Van Creveld, 'De Joden in Ned.-Indië', 14.
[46] Ibidem.
[47] Christiaans, 'Joden in Nederlands-Indië', 11.
[48] De godsdienstige wet op basis van voorschriften uit de Torah, Misjna aangevuld met Talmoedische uitspraken en latere interpretaties met een wetgevend karakter waaraan Joden zich moeten houden.
[49] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië', 32-33.

In de jaren dertig van de twintigste eeuw werd de band tussen de Joden onderling in Indië sterker.[50] Het was mede dankzij de Nederlands Indisch Zionistenbond dat Joden in Indië kennis konden maken met een bewust Joods leven in de kolonie. Het heeft bijvoorbeeld in 1926 de stichting van het maandblad *Erets Israël* mogelijk gemaakt. Het tijdschrift was een belangrijk bindmiddel tussen de Joden in Indië. Het werd gratis verspreid aan ongeveer negenhonderd adressen en bereikte dus maandelijks ongeveer twee à tweeëneenhalf duizend Joodse inwoners. Het tijdschrift besteedde in de jaren dertig veel aandacht aan Joodse jeugdorganisaties. Men was van mening dat wanneer men het verdwijnen van het bestaande Joodse leven wilde voorkomen, de jeugd van een 'positief Jodendom' doordrongen moest worden. Op deze manier zou het mogelijk zijn 'de toekomstige Joodse kern van Indië met de Joodse vraagstukken vertrouwd te maken.'[51]

1.5 Antisemitisme in Nederlands-Indië vóór de Japanse bezetting

Een 'positief Jodendom' was mede noodzakelijk geworden door het opkomende nazisme en de NSB, die ook afdelingen in Indië had. Deze ontwikkelingen zullen waarschijnlijk hebben bijgedragen tot een groeiende saamhorigheid onder Joden in Indië.[52] Wat was de oorzaak voor de opkomst van een Nederlandse variant van het Nationaal Socialisme in Indië? In het begin van de twintigste eeuw vormden de Nederlanders slechts een kleine bevolkingsgroep in Indië en het politieke beleid was er dus op gericht te voorkomen dat de verschillende etnische en sociale groeperingen in de kolonie zich zouden verenigen. De methode om dit te bewerkstelligen was de institutionalisering van het rassenconcept, zoals dat in andere koloniale maatschappijen toen gebruikelijk was. In de koloniale *race-based* maatschappij van Indië bestond er ook een scheiding tussen de Indo-europeanen en de Nederlanders die sinds het eind van de negentiende eeuw in Indië waren komen wonen. In tegenstelling tot de kosmopolitische Indo-europeanen had deze laatste groep immigranten uit Nederland meestal geen emotionele binding met Indië. Een groot gedeelte van deze groep was van mening dat de 'ethische politiek' geen pro-Nederlandse intellectuelen produceerden maar slechts Indonesische nationalisten. Hierdoor bestond er

[50] Ibidem 32.
[51] Van Creveld, 'De Joden in Ned.-Indië', 15.
[52] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië', 32.

een groeiende politieke activiteit onder de Nederlanders in Indië die gebaseerd was op een ideologie van 'blankheid' en die conservatieve elementen vanuit Nederland incorporeerde.[53] Het was dankzij deze ontwikkelingen dat de NSB voet aan de grond in Indië kon krijgen. Al ver voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Indië was er sprake van antisemitisme. In de jaren twintig werden frequent antisemitische uitlatingen gedaan in het Indisch dagblad *Het Nieuws van de Dag*. In de jaren dertig werd de negatieve houding jegens Joden sterker. De NSB telde op haar hoogtepunt in 1937 circa vijfduizend leden in Indië.[54] Twee jaar eerder bezocht de leider van de NSB in Nederland de Indische kolonies en werd daar toen tweemaal ontvangen door J.B. van Heutsz Junior, zoon van de Gouverneur Generaal, en officier van de *Waffen-SS*.[55] Over het antisemitisme in Indië tijdens de jaren dertig schrijft S.I. van Creveld in het *Centraal blad voor Israëlieten in Nederland*:

> 'Bij de uitgezondenen spreekt het antisemietische gevoel al naar gelang zij dat in hun land van herkomst gewend waren: bij de Hollanders is het dus niet van overwegenden invloed, zij het, dat symptomen niet zeldzaam zijn. Verder zijn er de ook in Nederland bekende banken e.d., die geen Joden in hun dienst nemen en de "incidenteele" uitingen van haat en minachting, waartegen dan weleens wordt opgetreden, terwijl de nieuwe stroomingen in de politiek, vooral die op Duitschland geïnspireerd, in de gaten moeten worden gehouden.'[56]

Volgens van Creveld wisten de Indonesiërs over het algemeen weinig van de Joden af. Hier en daar waren ze wel eens onder de invloed van Islamitische propaganda gekomen, maar in de praktijk had dat geen betekenis.[57]

Na 1933 kwam er vanwege het opkomende Nazisme in Duitsland een aantal Joodse vluchtelingen uit dat land naar Indië. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en België kwamen er daar vandaan ook een aantal vluchtelingen, via het vrije gedeelte van Frankrijk, in Indië terecht. Het Gouvernement toonde zich niet echt tevreden met de komst van deze vluchtelingen. De vluchtelingen werden eerst 'gescreend'[58] en vervolgens in afzondering gehouden op het eiland Onrust. Vanwege de primitieve behuizingen aldaar werden de vluchtelingen naar een groot

---

[53] A. Vickers, *A history of modern Indonesia* (Cambridge 2005) 25-28.
[54] Captain, 'Bahaja Jahoedi haroes dibanteras', 38.
[55] Vickers, *A history of modern Indonesia*, 28.
[56] Van Creveld, 'De Joden in Ned.-Indië', 15.
[57] Ibidem.
[58] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië', 32.

landhuis bij Buitenzorg overgebracht. Het landhuis werd echter wel nog steeds door Veldpolitie bewaakt.[59] Na een aantal weken werden de vluchtelingen vrijgelaten en mochten ze zich in Indië vestigen. Het verwerven van onderdak en broodwinning ging echter niet gemakkelijk en het was mede dankzij de hulp van de Joodse gemeenschap dat deze Joodse vluchtelingen zich in Indië konden vestigen.[60] Dat Indië binnen enkele jaren in oorlog met Japan zou komen, met alle verschrikkingen van dien, wisten de meeste Joodse vluchtelingen toentertijd niet.

1.6 Subconclusie

Over het aantal Joden dat vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië woonden, verschillen de bronnen met elkaar van mening. Volgens één bron waren er in 1932 ongeveer tweeduizend Joden, waarvan er vijftienhonderd op Java woonden.[61] Een andere bron spreekt over een aantal van negen à tienduizend Joodse inwoners. Het waren Joden uit Nederland, Irak en vluchtelingen uit onder meer Oostenrijk, Duitsland en Palestina.[62] Het aantal Joden in de kolonie is echter altijd beperkt gebleven. Dit wordt nog duidelijker wanneer men de bovenstaande getallen vergelijkt met die van andere in Nederlands-Indië wonende bevolkingsgroepen.[63] Qua omvang is het dus bijna onmogelijk om te zeggen dat er een Joodse gemeenschap in Nederlands-Indië bestond. Vanwege het ‘Indisch indifferentisme’ en de directe assimilatie van de meeste Joodse families met (Indo-)Europese en ook met Indonesische families, was het onmogelijk om een bloeiende Joodse gemeenschap in Nederlands-Indië te stichten. Ook was er in Nederlands-Indië geen ‘gezeten’ Joodse bevolking. Vanwege culturele, rituele en sociaal-economische verschillen, was er slechts beperkt contact tussen de Joden uit Nederland en de ‘Bagdadjoden’. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, werden er onder leiding van de Nederlands Indisch Zionistenbond, wel pogingen gedaan om het

---

[59] L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XIa, *Nederlands-Indië I*, tweede helft (Leiden 1984) 609.

[60] Glaser, ‘Joden in Nederlands-Indië’, 32.

[61] E. Captain, Changing identities of Jewish (ex-)internees in the occupied Dutch East Indies and the post-colonial Netherlands (Presentation Symposium ‘History of the Jews and Anti-Semitism in the former Dutch East Indies and in Indonesia, within the context of Southeast Asia’, Amsterdam 2005).

[62] ‘Joden uit het voormalig Nederlands-Indië’ in: *The Dutch forum in Israel*, http://www.dutch-forum.com/forum/viewtopic.php?t=2199 (25 december 2007).

[63] E. Captain, Changing identities of Jewish (ex-)internees.

religieuze en verenigingsleven van Joden te bevorderen. Het opkomende nazisme en het aantal toenemende NSB leden in Indië maakten een ‘positief Jodendom’ noodzakelijk. Het is echter gevaarlijk te concluderen dat het opkomende nazisme en een toenemend aantal NSB leden ook impliceert dat er al een actieve Joodse gemeenschap in Indië bestond. Na de bestudering van de omvang, uniciteit en activiteit van de Joodse gemeenschap in Nederlands-Indië, kan men concluderen dat er daar vóór de Tweede Wereldoorlog sprake was van een ‘antisemitisme zonder Joden.’[64]

[64] T. Kamsma, Anti-Semitism without Jews.

2. Antisemitisme tijdens de Japanse bezetting

2.1 Het begrip antisemitisme

Het is van belang om het begrip antisemitisme te verduidelijken voordat we het over het lot van Joden in Indië tijdens de Japanse bezetting gaan hebben. Het begrip antisemitisme ontstond in 1879 door de Duitser Wilhelm Marr, als omschrijving voor de toen heersende anti-Joodse campagnes in Europa. Antisemitisme werd al snel een algemeen gebruikte term voor alle vormen van vijandelijkheden die zich in de geschiedenis jegens Joden manifesteerden.[65] In studies over antisemitisme worden er vaak vier soorten antisemitisme onderscheiden: religieus gefundeerd antisemitisme, sociaal-economisch antisemitisme, politiek antisemitisme en raciaal antisemitisme.[66] Ook is het van belang dat antisemitisme naast een gezindheid ook een beweging tegen Joden en hun invloed op de maatschappij kan impliceren.[67] In dit hoofdstuk wordt onderzocht of er tijdens de Japanse bezetting van Indië sprake was van antisemitisme, wat de eventuele aard hiervan was, en of er een Japans antisemitische beweging vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog bestond.

2.2 'Wat zouden de Japanners met de Joden doen?'

Toen Duitsland Nederland in de Tweede Wereldoorlog binnenviel, begon men in Indië alle vijandelijke onderdanen te interneren. Een groot aantal hiervan waren Joden uit Duitsland, Oostenrijk en Roemenië. Er werd toen met een onderzoek naar hun verleden begonnen. Uiteindelijk werden alle Joden uit die landen weer vrijgelaten.[68] Na de onverhoedse aanval op Pearl Harbor op 8 december 1941 leek het voor de meeste inwoners van Indië slechts een kwestie van tijd dat nu ook zij bij de oorlog met de Japanners betrokken zouden worden.

Ook de Joodse bewoners van Indië discussieerden vaak met elkaar over de politieke toestanden en de mogelijkheid van een Japanse bezetting. Al snel kwam de

---

[65] J. Heinemann en J. Gutmann, 'Anti-Semitism' in: *Encyclopedia Judaica* III, 87.
[66] M. den Hartog, 'Jaarthema antisemitisme: inleiding', *Kerk & Israël Onderweg* 1 (2007) 6.
[67] G. Geerts en H. Heestermans, *van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal* (11^e herziene druk; Utrecht 1989) 188.
[68] N. Benninga, *Oorlogsherinneringen* (Bedum 1997) 30.

vraag, wat de Japanners met de Joden zouden doen, ter discussie. Eind jaren dertig wisten Joden in Indië wel waar Hitler voor stond, maar velen namen hem echter niet serieus. Er werd door Joodse intellectuelen vaak de spot gedreven met de Nazi-ideologie.[69] Door het vooruitzicht van een Japanse bezetting verdween deze laconieke houding echter bij een aantal Joden. Sommigen zagen de situatie nogal somber in en waren erg bang. Na de snelle val van Indië pleegde een Joods gezin zelfmoord. Het zien van hun 'gerampokte' huis en de angst voor de Japanners omdat zij Joods waren, was hen uiteindelijk teveel geworden.[70] Vervolgens staken er geruchten op dat er antisemitische maatregelen zouden komen. Naast de grote ongerustheid en angst bij veel Joden, waren er ook Joden die niet konden geloven dat in Indië, waarin de tegenstelling 'blank-bruin' zo overheersend was, plaats voor antisemitisme kon zijn.[71] Na een aantal gebeurtenissen was het duidelijk dat Joden tijdens de Japanse bezetting met discriminatie en achterstelling te maken zouden krijgen. Op 2 april 1943 sprak de Japanse luitenant-kolonel Murase Mitsuo tijdens een radiospeech in Batavia de volgende woorden in het Indonesisch uit: '*Bahaja Jahoedi haroes dibanteras*'. In Nederlandse vertaling betekend dit dat 'het Joodse gevaar moet worden uitgeroeid.'[72] Vervolgens verscheen er op 5 april 1943 'een vuil stuk tegen *Jahoedi*' in de Indonesische krant *Pembangoenan*. Het was voor het eerst dat deze krant symptomen van antisemitisme vertoonde en het versterkte de geruchten dat er Duitsers in Indië waren aangekomen.[73] Vanaf augustus 1943 hoorden Joden in Indië de ontstellende berichten over het lot van Joden in Europa; duizenden Nederlandse Joden zouden naar Polen zijn afgevoerd om uitgeroeid te worden. Een maand later werden een aantal Joden samen met Vrijmetselaars gearresteerd en kwamen toen in de kampen terecht.[74] Deze 'septemberrazzia' zou echter slechts het begin van antisemitische maatregelen door de Japanners worden.

---

[69] I.B.H. Abram, Joodse ervaringen in Nederland en het voormalig Nederlands Indië (Symposium 'Van migratie tot identiteit', Rotterdam 1993) 14.
[70] H.E. van Creveld, Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen in Nederlands Indië vóór, tijdens en direct ná de Japanse bezetting, Joods Historisch Museum, inv. nr. 792.6Crev b.
[71] A.H. Wertheim-Gijse Weenink, 'De Jodenhan', *De nieuwe stem* augustus nr. (1965) 481.
[72] Captain, 'Bahaja Jahoedi haroes dibanteras', 38.
[73] Wertheim-Gijse Weenink, 'De Jodenhan', 481.
[74] Ibidem 482.

2.3 Japans antisemitisme vóór de Tweede Wereldoorlog

Bestond er Japans antisemitisme vóór de Tweede Wereldoorlog? Japan kende in de jaren twintig en dertig inderdaad een aantal antisemitische groeperingen. Deze waren opgericht onder leiding van een aantal officieren die tijdens de oorlog met Rusland met Tsaristische officieren in contact waren gekomen, die meenden dat de Russische Revolutie door Joden ontstaan was.[75] Deze groeperingen hadden echter geen invloed op het Japanse regeringsbeleid. Tegenover de Joden die in Japan, Mandsoerije en China woonden, stelde de Japanse regering zich in eerste instantie nog tolerant op. In Japan woonden er weinig Joden maar in Mandsoerije leefden bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ongeveer zesduizend Joden afkomstig uit Rusland. Ook in Sjanghai woonden er ongeveer zeventienduizend Joden die waren gevlucht uit Duitsland, Oostenrijk en uit verschillende Centraal en Oost Europese landen. Tegen deze beide Joodse gemeenschappen namen de Japanners geen maatregelen. Dat er in Duitsland en in de door Duitsland bezette gebieden werden Jodenvervolgingen waren, was de Japanse regering bekend. De Duitse oproepen om ook in de Japanse machtsgebieden tot Jodenvervolgingen over te gaan, werden door de Japanse autoriteiten echter als ongewenste politieke inmenging gezien.[76] Toch zijn er vanaf 1937 antisemitische symptomen in Japan te bespeuren. De Japanse regering verleende namelijk vanaf die tijd geen toegang tot Japan aan Duitse Joden toe. Ook in Sjanghai verplichtten de Japanners Joden om in een bepaalde stadswijk te gaan wonen. Ondanks dat Joden niet werkelijk geïnterneerd waren, werden ze wel onder speciaal toezicht geplaatst.[77] Volgens een aantal onderzoekers was de reden hiervoor geen antisemitisme, maar een wantrouwen tegen hen als Westerlingen. De meeste Joden waren echter uit Duitsland afkomstig. Het opsluiten van burgers van een bondgenoot lijkt geen logische maatregel en zal dus waarschijnlijk toch met de Duitse oproepen aan Japan om maatregelen tegen Joden te treffen, te maken hebben gehad.

---

[75] L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XIb, *Nederlands-Indië II*, tweede helft (Leiden 1985) 851.

[76] Ibidem.

[77] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië (slot)', 29.

2.4 Antisemitische maatregelen en propaganda tijdens de Japanse bezetting

In eerste instantie werd er in het beleid van Japan bij de bezetting van Indië, geen verschil tussen Joden en niet-Joden gemaakt. Joden met een nationaliteit van de Geallieerden werden samen met andere burgers in de kampen geïnterneerd.[78] De 'Bagdadjoden' bleven in eerste instantie buiten de interneringsmaatregelen omdat de Japanners hen als mede-Aziaten beschouwden.[79] In de bronnen zijn er twee verschillende redenen voor hun latere internering te vinden. Enerzijds beweert men dat de Japanners de 'Bagdadjoden' niet langer als mede-Aziaten maar als *British Subjects* gingen beschouwen. De Japanners zouden volgens deze visie de 'Bagdadjoden' als Britse onderdanen hebben geïnterneerd.[80] Anderzijds wijt men de internering van de 'Bagdadjoden' aan het bezoek van een Duitse delegatie aan Indië medio 1943. Een adviseur genaamd Dr. Wohlthat, zou de Japanners tot antisemitische maatregelen hebben aangezet. Hierna zouden de 'Bagdadjoden' en Duitse Joden geïnterneerd zijn. Ook moesten reeds geïnterneerde Joden van andere nationaliteiten toen hun Joodse afkomst laten registreren.[81] Joden uit Duitsland, Oostenrijk en Italië werden in eerste instantie niet door de Japanners geïnterneerd.[82] Na 1943 werden ook zij door de Japanners geïnterneerd. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat ook de 'Bagdadjoden' om hun Joodse identiteit door de Japanners geïnterneerd zijn.

Na 1943 en het bezoek van een Duitse delegatie veranderde dus de Japanse houding ten opzichte van de Joden in Indië. Maar in hoeverre waren deze antisemitische maatregelen geïnspireerd door antisemitisme? Uit de volgende anekdote blijkt dat een aantal Japanners in Indië niet bekend met het antisemitisch gedachtegoed waren:

> 'Het begon met een gek verhaal van Annie, een Joodse vriendin. Die was door een *Nipponner* uitgenodigd met hem door de stad te rijden. Ze moest hem dan aanwijzen wie Joden waren. Want de Japanners begrepen helemaal niet wat Joden waren. Hij zei: "ik begrijp er niks van; laat u me nou eens zien wat Joden zijn.'[83]

[78] Captain, Changing identities of Jewish (ex-)internees.
[79] 'Joden uit het voormalig Nederlands-Indië', (25 december 2007).
[80] T. Wilton van Reede, *Een draad van angst: over Japanse vrouwenkampen op Java en het leven daarna* ('s-Gravenhage 1984) 42.
[81] 'Joden uit het voormalig Nederlands-Indië', (25 december 2007).
[82] Benninga, *Oorlogsherinneringen*, 30.
[83] Wilton van Reede, *Een draad van angst*, 40.

Dit voorval contrasteert met de antisemitische propaganda die na 1943 losbarstte, en waarin de onderdrukking van de Aziatische volkeren aan de Joden werd toegeschreven. Hierdoor werden Europeanen en Amerikanen als hun willoze werktuigen en zelfs als hun slachtoffers afgeschilderd.[84] Na een bezoek van enkele Duitse autoriteiten in april 1943 zei Kolonel Yamamoto in een rede te Batavia ter ere van de verjaardag van de Japanse keizer:

> 'De politiek, waarvan de Joden in Amerika en Engeland hebben gebruikt gemaakt bij het onderwerpen en koloniseren van de duizend miljoen Aziaten, bestond in het afscheiden van ieder volksdeel en het veroorzaken van onenigheid en conflicten binnen één en hetzelfde Aziatische volk. Indien wij ons niet met alle macht verdedigen tegen de aanval van de Joden, zullen wij, duizend miljoen Aziaten, voor altijd de slaven worden van het Joodse volk.'[85]

De Indonesische bevolking kende helemaal geen 'Jodenvraagstuk' en deze Japanse houding en acties maakten daardoor een nogal kunstmatige indruk. Ook bij de Arabische bevolking van Indië probeerden de Japanners de haat tegen de Joden aan te wakkeren.[86]

Een aantal Joden werden in gevangenissen ondervraagd over de Joodse gemeenschap. Dit gebeurde aan de hand van foto's die de Japanners in hun bezit hadden.[87] Ook de volgende anekdote wil ik u, vanwege de absurditeit dat erin naar voren komt, niet onthouden:

> 'Een drietal gevangenen, (…), werd door de Japanners verhoord. Één van de drie, Stolz, (…), vertelde dat hij in de kamer van een Japanse officier werd gebracht. Die speelde met een lange stalen liniaal en vroeg hem: "Is Roosevelt een Jood?" "Nee", zei Stolz, "Ja", zei de Jap. Nee, ja, ging het op en neer. Maar Stolz bleef volhouden en het was: nee. Toen: "Maar Stalin was een Jood." Weer het spelletje van nee, ja, maar het bleef: nee. Toen: "Churchill is wel een Jood." "Ik dacht bij mezelf, waarom zou ik me weer laten bedreigen met de stalen liniaal." Ik keek hem recht in de ogen en zei: "Ja, Churchill is een Jood."[88]

De verschillende bezoeken van een aantal Duitse delegaties aan Indië, leidde dus tot een voortzetting van de propaganda waarbij gesteld werd dat de Amerikaanse president Roosevelt een Jood van Nederlandse afkomst was en bovendien leider van de

---

[84] Glaser, 'Joden in Nederlands-Indië (slot)', 29.
[85] Ibidem.
[86] De Jong, *Het Koninkrijk* XIb, 853.
[87] Van Creveld, Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen.
[88] Benninga, *Oorlogsherinneringen*, 36.

internationale Vrijmetselarij.[89] Vanaf 1944 zouden er uiteindelijk ook feitelijke maatregelen tegen Joden genomen worden.

2.5 Joden in de Japanse kampen

Er is weinig over de Joden in de Japanse interneringskampen geschreven. Tijdens de eerste jaren van de Japanse bezetting werd er alleen onderscheid gemaakt tussen verschillende nationaliteiten en daarbij werd er geen onderscheid tussen Joden en niet-Joden gemaakt. Vanaf 1944 begonnen de Japanners echter op verzoek van bondgenoot Nazi-Duitsland de Joden te registreren en samen te brengen in interneringskampen.[90] Wat betekende het om Joods te zijn in de Japanse kampen? Waren er in deze kampen antisemitische maatregelen?

Bij de bestudering van de bronnen wordt men geconfronteerd met de paradox dat de beleving van de kamptijd voor iedereen anders was. De ervaringen zijn per kamp verschillend. Volgens een Joodse krijgsgevangene die de gehele oorlog op het Japanse eiland Shikoku dwangarbeid moest verrichten, maakte het ‘geen flikker uit’ of men Joods was in Japan.[91] In sommige kampen waren de Japanners niet slecht voor de Joden: ‘We kregen extra eten voor *Jom Kippoer* en kaarsen voor de feestdagen.’[92] Anderen vertellen dat er zich in sommige kampen een flink aantal Joden bevonden maar nooit iets van antisemitisme gemerkt hebben. De barakken waar groepen Joden tezamen zaten zouden ontstaan zijn doordat de Joden elkaar zelf opzochten.[93] Maar de bronnen laten ook een andere kant van het verhaal zien. In het najaar van 1944 werden verschillende Joodse vrouwen in een speciaal kamp bijeengebracht.[94] Tangerang werd inderdaad het ‘Jodenkamp’ genoemd.[95] Toch waren er ook andere groepen in dit kamp ondergebracht. Maar de Joden zaten wel in een aparte *han* (afdeling), die de ‘Jodenhan’ genoemd werd.[96] In een aantal kampen moest iedereen die ook maar ‘een druppel Joods bloed had’ zich

---

[89] De Jong, *Het Koninkrijk* XIb, 853.
[90] Benninga, *Oorlogsherinneringen*, 36.
[91] ‘Joden uit het voormalig Nederlands-Indië’, (25 december 2007).
[92] Ibidem.
[93] Benninga, *Oorlogsherinneringen*, 37.
[94] Wilton van Reede, *Een draad van angst*, 41.
[95] Wertheim-Gijse Weenink, ‘De Jodenhan’, 484.
[96] Ibidem, 488.

laten registreren.[97] Vaak wordt er gedacht en verteld dat Joden in de kampen, zelfs waarin men afgescheiden leefden, dezelfde behandeling kregen als de anderen gevangenen. Er zijn bijvoorbeeld personen die de afscheiding en registratie als positief ervaren hebben:

> ‘Ik reageerde weer anders dan mijn moeder (…). Ik was er aan één kant trots op, op het opgelegd krijgen van die Joodse identiteit. Ik vond het leuk: je bent toch weer één met die andere kinderen, die hetzelfde meemaakten, die kinderen uit de Joodse werkploeg. Je krijgt een soort saamhorigheidsgevoel.’[98]

Een aantal Joden beweren echter dat ze wel degelijk in verschillende opzichten gediscrimineerd werden en dat ook negatief ervaren hebben.[99] Joden hadden het in sommige kampen evenals de politiek gevangen slechter dan de rest van de geïnterneerden. Samen met de ‘Bagdadjoden’ werden ze als echte vijanden behandeld en kregen ze de slechtste barakken.[100] In plaats van de zalen, kregen de Joden in het Adek-kamp barakken van *bilik* (gevlochten bambu) toegewezen waar zij apart woonden: ‘Wij leefden en werkten in het kamp, zoals iedereen. Alleen hadden wij meer luizen en vlooien, vanwege het *bilik*, dan de mensen in de zalen.’[101] Ook in Tangerang kregen de Joden als laatst het eten waardoor sommigen dingen soms al op waren als zij aan de beurt kwamen. Ook moest het zwaarste werk door Joden gedaan worden.[102] In eerste instantie werd de algemene corvees in de kampen gezamenlijk gedaan en waren de Joden dus in dit werk niet gescheiden. Later mochten Joodse kinderen niet meer in de werkploegen en mochten Joodse vrouwen geen *hancho* (kampoudste) meer zijn, zelfs niet meer van de eigen *han*.[103]

In april 1945 moesten Joodse vrouwen en kinderen het kamp in Tangerang verlaten en werden toen over het Tjideng- en het Adek-kamp verdeeld, waar zij opnieuw een aparte behuizing kregen toegewezen. Begin augustus, voordat de Japanse keizer de capitulatie van Japan bekend maakte, was er voor de Joden in die kampen opnieuw reden tot paniek: opnieuw moesten Joden zich apart registeren.[104] De meeste Joden begrepen niet waarom zij zich nu weer apart moesten registreren. Ze zaten toch al apart? Al gauw

---

[97] Wilton van Reede, *Een draad van angst*, 41.
[98] Ibidem, 45-46.
[99] Ibidem, 42.
[100] ‘Joden uit het voormalig Nederlands-Indië’, (25 december 2007).
[101] Van Creveld, Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen.
[102] ‘Joden uit het voormalig Nederlands-Indië’, (25 december 2007).
[103] Wertheim-Gijse Weenink, ‘De Jodenhan’, 492.
[104] De Jong, *Het Koninkrijk* XIb, 854.

werd het registratiebevel in verband gebracht met geruchten dat de Japanners van plan waren alle Joodse geïnterneerden naar Borneo te transporteren. De Joodse geïnterneerden maakten zich hier ernstige zorgen over omdat men geloofde dat een transport in de toestand waarin ze toen waren, ondragelijk zou zijn. Men was op van de zenuwen en uitputting.[105] De afscheiding en aparte registratie in de kampen in combinatie met de verhalen over de uitroeiing van Joden in Europa, gaf veel Joden het gevoel dat ze in het overzeese Borneo hetzelfde lot te wachten stond. De mogelijkheid van dit doemscenario werd bij een aantal mensen na de bevrijding bevestigd:

> ‘Na de bevrijding werd duidelijk, dat de Jappen in opdracht van Nazi Duitsland hadden gehandeld. De Joden apart en extermineren. Voor zover ik heb gehoord, schijnen de Engelsen, die ons hebben bevrijd, plannen te hebben gevonden, waaruit bleek, dat de bedoeling was de Joden los te laten in de jungles van Borneo, waar we dan vanzelf zouden zijn omgekomen. Of dit historisch juist is, is mij niet bekend.’[106]

2.6 Discriminatie in de Japanse kampen door Nederlanders

Een aantal Joden werden in de kampen ook geconfronteerd met antisemitische gevoelens van hun Nederlandse landgenoten. In eerste instantie werden Joden met een groep NSB’ers in de kampen geplaatst.[107] Later werd er in de werkploegen soms laatdunkend over Joden gesproken.[108] Ook waren een aantal Nederlanders van mening dat de Joden al het vuile werk maar moesten doen.[109] Hierdoor wordt wederom duidelijk waarom een aantal Joden de afscheiding in de kampen op een positieve manier ervaren hebben. Het antisemitisme waarmee men in de kampen geconfronteerd werd, was voor de meeste geassimileerde Joden een ontnuchterende ervaring:

> ‘Ineens was alles anders, want je begrijpt niet dat er iets is, dat je Joods bent, en dan kom je ineens in zo’n situatie waarin je anders bent dan andere kinderen. (…) Voor de oorlog en voor de internering was er geen verschil en in de kampen kwam de discriminatie ineens van Hollandse kant en niet alleen van de Japanse.’[110]

---

105 Wilton van Reede, *Een draad van angst*, 43.
106 Van Creveld, Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen.
107 De Jong, *Het Koninkrijk* XIb, 853.
108 Wertheim-Gijse Weenink, ‘De Jodenhan’, 489.
109 ‘Joden uit het voormalig Nederlands-Indië’, (25 december 2007).
110 Wilton van Reede, *Een draad van angst*, 44.

Ook in een aantal dagboekfragmenten van niet-Joodse geïnterneerden zijn er antisemitische uitingen te vinden. Volgens onderzoekster Esther Captain zijn deze uitingen niet exemplarisch. In de door haar onderzochte dagboekfragmenten wordt er op een neutrale manier over Joden geschreven.[111] Wel is het naar mijn mening waarschijnlijk dat Joden incidenteel gediscrimineerd werden door hun Nederlandse landgenoten en dat dit bij een aantal Joden een diepe indruk heeft gemaakt, en in enkele gevallen uiteindelijk ook tot emigratie naar Israël heeft geleidt.[112]

Ook na de bevrijding werden Joden met antisemitisme geconfronteerd. Aan boord van de Johan van Oldebarneveldt, één van de schepen waarmee Nederlanders werden gerepatrieerd, hoorde bijvoorbeeld een Joodse overlevende uit de Japanse kampen dat het jammer was 'dat Hitler zijn werk niet af heeft kunnen maken. Dat niet alle Joden dood zijn.'[113] Wat stond de Joden te wachten bij hun terugkeer naar Nederland?

2.7 Subconclusie

Het lot van vervolging en de vernietigingskampen bleef de Joden in Nederlands-Indië bespaart. Wel werden ze tijdens de Japanse bezetting geconfronteerd met antisemitische maatregelen en propaganda. Een aantal onderzoekers beweren dat de anti-Joodse propaganda van de Japanners niet op antisemitisme, maar op een antiwesterse ideologie gebaseerd was.[114] Toch bestond er al vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en het bondgenootschap met Duitsland een aantal antisemitische bewegingen in Japan. Ook werden in een aantal Japanse interneringskampen in Indië, Joden van andere gevangenen afgescheiden, apart geregistreerd en slechter behandeld. Het is mogelijk dat de twee atoombommen op Japan een uiteindelijke vernietiging van Joden in Indië heeft voorkomen. Dat de meeste Japanners onbekend met het antisemitisme waren, hoeft niet uit te sluiten dat men op basis van irrationeel antisemitisme of slechts vanwege het bondgenootschap met Duitsland, tot een Jodenvervolging en zelfs vernietiging had kunnen overgaan.

---

[111] Captain, Changing identities of Jewish (ex-)internees.
[112] 'Joden uit het voormalig Nederlands-Indië', (25 december 2007).
[113] Van Creveld, Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen.
[114] Captain, Changing identities of Jewish (ex-)internees.

Ondanks de paradox van de kampervaringen van Joden in Indië, heeft de afscheiding en de dubbele discriminatie, van zowel Japanse als Nederlandse kant, een aantal personen van hun Joodse achtergrond en identiteit bewust gemaakt. Bij een aantal personen kan men dus spreken van een 'Joodse beleving en herinnering' aan de Japanse bezetting en de interneringskampen in Indië.

3. Ruimte voor kampherinneringen van Joden uit Indië naast het trauma van de *Shoah*

3.1 Het ontvangst in Nederland

Al tijdens de Japanse bezetting hoorden de Joden in Indië de ontstellende berichten over het verschrikkelijke lot van de Joden in Europa.[115] Sommigen ontvingen brieven uit Nederland van familieleden die de *Shoah* overleefd hadden, waarin geschreven stond dat bijna de gehele familie er niet meer was.[116] Zonder daadwerkelijk besef luisterde men naar de radioberichten die vertelden over wat er met de Joden in Europa gebeurd was. Heel langzaam drong het hen door wat daar was gebeurt.[117] De Joodse repatrianten die naar Nederland kwamen troffen daarom ook een zwaarder lot.[118] Net als andere repatrianten uit Nederlands-Indië hadden ze aanpassingsproblemen, maar moesten daarbij ook antisemitische beledigingen verduren. Sommige Joden vertellen dat ‘de Hollanders niet vriendelijk waren’ en soms voor ‘katjangjood’ werden uitgescholden. Spullen uit het huis van in de *Shoah* omgekomen familie werden soms niet terug gegeven. Ook verweet men de Nederlandse overheid dat men op een verschrikkelijke manier opgevangen werd: ‘we waren een last.’Dit was voor een aantal personen dan ook de reden om bijvoorbeeld naar Australië of Israël te vertrekken.[119]

3.2 De rol van de Joodse identiteit in de herinnering aan Nederlands-Indië

De meeste Joden in Indië waren geassimileerd, hadden soms niets over het Jodendom geleerd en vierden slechts enkele Joodse feestdagen. Toen men naar Nederland gerepatrieerd werd, voelden de meeste zich Nederlanders uit Indië: ‘dat is mijn identiteit. Met één krasje en dat is het Joods-zijn.’[120] Uit het onderzoek van Esther Captain blijkt dat

[115] Wertheim-Gijse Weenink, ‘De Jodenhan’, 482.
[116] Van Creveld, Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen.
[117] Benninga, *Oorlogsherinneringen*, 43-44.
[118] Van Creveld, Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen.
[119] ‘Joden uit het voormalig Nederlands-Indië’, (25 december 2007).
[120] Dümpel, ‘Joden uit Indië’, 47-48.

pas vanaf de jaren tachtig er door auteurs van memoires aandacht aan hun Joodse achtergrond besteedt werd. Met name twee thema's werden daarbij benadrukt: ten eerste de impact van de eigen Joodse identiteit tijdens de internering en ten tweede, het verlies van familieleden in de Duitse concentratiekampen. Omtrent het eerste is het opmerkelijk dat het vijfendertig jaar geduurd heeft voordat Joodse auteurs aandacht aan hun achtergrond begonnen te besteden. In dagboeken ten tijde van de internering zijn er volgens Esther Captain namelijk bijna geen vermeldingen omtrent dit onderwerp te vinden.[121] Later ontstond een behoefte om kenbaar te maken dat de Joodse gemeenschap de Tweede Wereldoorlog van beide kanten heeft ervaren: zowel de Japanse kampen, alsmede de gevolgen van het Nazi-regime in Europa.[122] Tegenwoordig vinden een aantal personen dat de eigen Joodse achtergrond een onuitwisbare invloed heeft gehad op het leven in Indië, het lijden in de kampen, de repatriëring naar Nederland en de verwerking van al deze ervaringen in relatie tot het trauma van de *Shoah*.

Is het legitiem om de vraag te stellen of de Joden onder Japanse bezetting dan méér geleden hebben dan de niet-Joden? Het is namelijk voorstelbaar dat de Joden in Indië die van het lot van hun familieleden in Europa af wisten, er in één opzicht erger aan toe waren dan hun niet-Joodse medegevangen. En vanwege de afscheiding in de kampen waren Joden, 'net als die in Nederland de ster moesten dragen, getekenden.'[123] In combinatie met het zwaarder lot van de meeste Joden na de repatriëring naar Nederland en de discriminatie die men daar in een aantal gevallen ondervond, kan men concluderen dat een aantal Joden uit Indië een eigen, Joodse ervaring en herinnering aan de Japanse bezetting, de internering in de kampen en aan de repatriëring naar Nederland heeft. Met de vergelijking van het leed van Joden en niet-Joden tijdens de Japanse bezetting, maken we kennis met 'de hiërarchie van het lijden'. En hoe verhouden de kampervaringen van Joden in Indië zich op hun beurt dus weer met het trauma van de *Shoah*?

[121] Captain, Changing identities of Jewish (ex-)internees.
[122] Van Creveld, Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen.
[123] Wertheim-Gijse Weenink, 'De Jodenhan', 493.

3.3 De hiërarchie van het lijden

Ook bij Joden in Nederland konden velen Joden uit Indië hun verhaal over de Japanse kampen niet kwijt. Vaak kregen ze van hen te horen dat 'Indië zo slecht nog niet was.'[124] De vergelijking van de Japanse kampen met de *Shoah* is een voorbeeld van een hiërarchie van het lijden.[125] Dit is waarschijnlijk de reden waarom er een minimale wetenschappelijke interesse omtrent dit onderwerp bestaat en waarom er tot op heden weinig over geschreven is.[126] De *Shoah* 'diskwalificeert voor alle gesprekpartners het eigen oorlogsleed in Indië.'[127] Ook de Joodse omgeving helpt hiermee dus niet om het verleden van Joden uit Indië een plaats te geven. De Joden uit Indië vallen buiten de hiërarchie van het lijden doordat er daar geen Jodenvervolging plaats vond en er geen vernietigingskampen bestonden: 'jullie hadden toch geen Holocaust?'.[128] In de ogen van buitenstaanders hebben Joden die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Indië woonden vooral veel geluk gehad. Hierdoor is men namelijk aan de Duitse vernietigingskampen ontsnapt. Veel Joden uit Indië beseffen dit ook en vinden daardoor dat ze ook niet moeten klagen over hun eigen leed.[129] De hiërarchie van het lijden zorgt ervoor dat veel Joden uit Indië zich schuldig voelen ten opzichte van de Joden die in Europa tijdens de *Shoah* vermoord zijn. Hierdoor waren velen na de oorlog niet in staat om over de eigen traumatische ervaringen te rouwen. Men heeft dan het gevoel dat het niet geoorloofd is om over de eigen pijn en traumatische ervaringen te rouwen.[130] Deze '*emotion castration'* zoals Esther Captain dit betitelt, is wellicht een oorzaak dat de Joden uit Indië een onzichtbare groep en onderbelicht deel van de geschiedenis is.[131] Hiermee wordt hun leed ook onzichtbaar:

> 'We were not tattooed as cattle. We were not used for medical experiments. We were not gassed. But if it (our interment) would have lasted a couple of months longer, we all would have died, without anyone knowing.'[132]

---

[124] 'Joden uit het voormalig Nederlands-Indië', (25 december 2007).
[125] 'Joden uit het voormalig Nederlands-Indië', (25 december 2007).
[126] Wertheim-Gijse Weenink, 'De Jodenhan', 480.
[127] 'Joden uit het voormalig Nederlands-Indië', (25 december 2007).
[128] Ibidem.
[129] Captain, Changing identities of Jewish (ex-)internees.
[130] Captain, 'Bahaja Jahoedi haroes dibanteras, 39.
[131] Dümpel, 'Joden uit Indië, 48.
[132] Captain, Changing identities of Jewish (ex-)internees.

Sinds de ‘revival van Indië’ in de jaren tachtig en de ‘emancipatie van de emotie’ die daarmee gepaard ging[133], keren veel Joden uit Indië zich tegen de hiërarchie van het lijden. Zij zijn van mening dat elke traumatische ervaring als een aangrijpende ervaring op zich gezien moet worden. De hiërarchie van het lijden zou een onrealistisch principe zijn dat ongeschikt is om naar afzonderlijke ervaringen te kijken.[134] In de jaren negentig werd *Tempo Dulu*, een vereniging van in Israël wonende Joden uit voormalig Nederlands-Indië opgericht. De vereniging kent nu circa vijfenvijftig leden, waarvan ongeveer dertig mensen uit Indië afkomstig zijn. De overige leden zijn voornamelijk kinderen van Joden die in Indië hebben gewoond. Vier of vijf keer per jaar is er een bijeenkomst. In Israël begrijpt niemand iets van de Joden uit Indië en er is ook geen drang om het te begrijpen. Vooral is Israël speelt de vergelijking met de *Shoah* nog sterker dan elders. Op de bijeenkomsten van *Tempo Dulu* ervaart men ‘een gedeeld Indisch verleden en een gemeenschappelijk gebrek aan erkenning van het doorgemaakte oorlogsleed.’ Het is voor een aantal mensen dan ook de enige plaats waar men zich kan uiten en troost vindt.[135] In 2005 werd in Tel Aviv op de *Jom HaShoah-herdenking* ook de Nederlandse Joden van de Japanse bezetting herdacht. De ceremonie werd georganiseerd door *Tempo Dulu*.[136] Het is te hopen dat dit een eerste stap is naar de erkenning van het leed van dat Joden in Nederlands-Indië hebben doorgemaakt.

3.4 Het functioneren van de Joodse herinnering in relatie tot ‘de hiërarchie van het lijden.’

Het Jodendom is een godsdienst van de geschiedenis, een godsdienst van de tijd. In het Jodendom openbaart G-d zich op een ‘historische’ manier. Dat wil zeggen dat Hij zich met name in de gebeurtenissen van de geschiedenis en niet in dingen of plaatsen openbaart.[137] In de *Tenach* wordt maar liefst honderd negenenzestig keer op het belang van de herinnering gewezen. Het is daarom opmerkelijk dat historiografie geen primair middel van de collectieve herinnering van het Joodse volk is. In het Jodendom

[133] E. Locher-Scholten, De ‘Indische generatie’ in Nederland koloniale erfenis, nationale kwesties en internationale implicaties (Syllabus feit en herinnering 2007-2008) 12-13.
[134] ‘Joden uit het voormalig Nederlands-Indië’, (25 december 2007).
[135] Ibidem.
[136] Dümpel, ‘Joden uit Indië, 47.
[137] W. Zuidema, *Gods partner* (Baarn 1982) 85.

manifesteert herinnering zich door middel van terugkerende rituelen en het hervertellen en herbeleven van bepaalde belangrijke gebeurtenissen.[138] Herinnering is selectief van aard en de oproep aan het Joodse volk om te herinneren is daarop geen uitzondering.[139] De gebeurtenissen in de *Tenach* werden al vroeg in het Jodendom niet als een weergave van het verleden gezien, maar als een openbaring van een constant historisch patroon.[140] Een gevolg hiervan is dat postbijbelse en posttalmoedische vervolgingen van Joodse gemeenschappen geen plaats in de Joodse kalender en herinnering heeft gekregen.[141] De bestaande rituelen waarbij de 'herinnering' aan Bijbelse gebeurtenissen herleefd werd, waren geschikt om de eigentijdse gebeurtenissen te kunnen verwerken. De *Shoah* vormt hier echter een uitzondering op. De omvang van het leed, het aantal slachtoffers en het raciale aspect van het antisemitisme, zorgen ervoor dat de *Shoah* een unieke tragische gebeurtenis in de geschiedenis van de Joodse diaspora is.[142] Vanaf 1951 gedenkt men de slachtoffers op *Yom ha-Shoah* (de Holocaust herdenkingsdag).[143] Het lot van de Joden in Nederlands-Indië mocht dan wel tragisch zijn, maar naast dat het wellicht ook qua omvang een beperkt aantal mensen betrof, past het wellicht in het historisch patroon van vervolging dat Joodse gemeenschappen in de loop van de geschiedenis te verduren hebben gekregen. Daarnaast worden de kampherinneringen van Joden in Indië bijna compleet overschaduwd door de *Shoah* dat in dezelfde periode plaats vond, en daarbij alle Joodse gevoelens van rouw opeist: 'jullie hebben niets meegemaakt.'[144]

3.5 Subconclusie

Door de afscheiding en slechtere behandeling in de Japanse kampen, het antisemitisme dat men in Nederland na de repatriëring ondervond, en het besef van het lot van de familieleden in Europa, kan men spreken van een andere, eigen Joodse ervaring en herinnering aan de Japanse bezetting, internering in de kampen en de repatriëring naar Nederland. Door de *Shoah* vallen de Joden uit Indië buiten de hiërarchie van het lijden

---

[138] Y.H. Yerushalmi, *Zakhor* (New York 1989) 5-6.
[139] Ibidem, 10.
[140] Ibidem, 21.
[141] Ibidem, 52.
[142] J. Robinson, 'Holocaust' in: *Encyclopedia Judaica* VIII (Jerusalem 1972) 831-832.
[143] N. Eck, 'Holocaust remembrance day' in: *Encyclopedia Judaica* VIII (Jerusalem 1972) 915.
[144] 'Joden uit het voormalig Nederlands-Indië', (25 december 2007).

van de Joodse gemeenschap. Schuldgevoelens en het niet geoorloofd vinden te rouwen over het eigen verlies en trauma's zijn symptomen van de '*emotion castration'* van een onzichtbare groep uit een onderbelicht deel van de geschiedenis. Onder leiding van de vereniging *Tempo Dulu* wordt in Israël echter aandacht gevraagd voor het leed van Joden tijdens de Japanse bezetting. Het lot van de Joden in Nederlands-Indië kan worden vergeten doordat het wellicht deel uitmaakt van een historisch patroon van Jodenvervolging. Daarnaast wordt het overschaduwd door het unieke leed van de *Shoah* doordat het in dezelfde periode heeft plaatsgevonden en alle emoties van rouw opeist.

Onderzoeksconclusie

Kan men spreken van een Joodse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië? Niet als men een grote en bloeiende Joodse gemeenschap in Nederlands-Indië als een vereiste factor hiervoor acht. Maar wel wanneer men de Joodse achtergrond en identiteit in de ervaring en herinnering van een aantal Joden uit Nederlands-Indië in ogenschouw neemt. Er is dus sociologisch gesproken geen Joodse herinnering maar bij een aantal Joden uit Nederlands-Indië is het dus wel een psychologische realiteit. Ondanks het overschaduwende trauma van de *Shoah* verdiend de geschiedenis en de herinneringen van de Joden uit Nederlands-Indië het om serieus genomen te worden. Hun verhaal zou namelijk een waardevolle toevoeging aan de geschiedenis van Nederlanders en Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog kunnen betekenen. Het is niet mijn bedoeling geweest te beweren dat Joden in Indië meer dan niet-Joden hebben geleden. Wel is in het onderzoek mij duidelijk geworden dat een aantal Joden op een andere manier het leed in Indië hebben ervaren. Een aantal Joden hebben namelijk de Tweede Wereldoorlog aan 'beide kanten' ervaren. Het eigen leed in de Japanse interneringskampen in combinatie met het verlies van de meeste familieleden in Europa door de *Shoah*, heeft ervoor gezorgd dat een aantal Joden een alternatieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Indië hebben.

De doelstellingen van dit werkstuk, namelijk het bijeen brengen van de gefragmenteerde beschikbare bronnen en het onder de aandacht brengen van een onzichtbare groep, is in zover de omvang, de beschikbare tijd en de reikwijdte van een universitair werkstuk het toelaat, hopelijk enigszins gelukt. Het is me duidelijk geworden dat zonder een grondige kennis van het functioneren van de herinnering aan Nederlands-Indië, in het Jodendom en in Israël, het moeilijk is de geschiedenis en herinnering van Joden uit Nederlands-Indië een plaats te kunnen geven. Het is de taak van de fulltime onderzoekers om dit te realiseren, naast het onderzoeken van al het resterende gefragmenteerde materiaal dat er in het Joods Historisch Museum te vinden is. Ook is het interessant om onderzoek te doen naar de Joodse gemeenschap die nu in Indonesië aanwezig is, en de plaats van Joden uit het voormalig Nederlands-Indië in Israël. Het is daarbij de vraag hoelang de vereniging *Tempo Dulu* zal blijven bestaan. Dat Joden uit voormalig Nederlands-Indië zich vandaag de dag sterk maken voor de erkenning en de

documentatie van de eigen geschiedenis en herinnering, kan op het besef gebaseerd zijn dat de eigen collectieve herinnering aan het verdwijnen is.[145] Naast een onzichtbare groep is het namelijk vanwege het verloop van de tijd ook een verdwijnende groep aan het worden. Het is daarom de hoogste tijd voor een serieus en een omvangrijk wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis en herinnering van Joden uit het voormalig Nederlands-Indië.

[145] M.S. Roth, *The ironist's cage. Memory, trauma and construction of history* (New York 1995) 10.

Bijlagen

Interview met Shimon Koppenhol

Shimon is in 1952 in Utrecht geboren. Vanaf de jaren zeventig begon hij zich te verdiepen in het Jodendom. Hij studeerde pedagogiek. Van 1981 tot 1987 studeerde hij in Israël aan een *Yeshiva* en is daar toen ook getrouwd. Hij werd toen uitgenodigd om in de Joodse gemeente van Utrecht te werken. Dit was echter voor slechts twee dagen in de week en daarom niet aantrekkelijk. Hij ging daarom werken bij het *Cheider* als coördinator in het voortgezet onderwijs. Dit was vooral papierwerk en hij vond het lesgeven leuker. Daarom werd hij daar toen leraar op het basisonderwijs. Daarnaast gaf hij ook soms les op het Nederlands Israëlitisch Seminarium.

Een deel van zijn vaders familie was Joods en ook een gedeelte van zijn moeders familie. Van zijn vaders kant ging zijn grootvader in 1905 het leger in en kwam op die manier in Indië terecht. In 1917 trouwde zijn grootvader in Indië met een Indonesische vrouw. Van zijn moeders kant vertrok een familielid in 1810 naar Indië en was daar als architect werkzaam. Deze familietak was volledig opgegaan in de Nederlands Indische samenleving.Beide ouders van Shimon zijn in Indië geboren alsmede zijn oudere broers en zussen. Shimon werd echter later in Nederland geboren. Volgens Shimon werd er verschil gemaakt tussen de Nederlanders die later naar Indië (eind negentiende en begin twintigste eeuw) en degene die er al langer woonden. Zijn moeder kwam toen haar vader overleed in een weeshuis terecht omdat ze uit een gemengd huwelijk geboren was. Haar eigen moeder mocht vanwege haar Indonesische afkomst haar eigen kind niet opvoeden. Shimon verteld dat er in het weeshuis op zijn moeder werd neergekeken en dat ze gediscrimineerd werd vanwege haar gemengde afkomst. Zijn moeder kwam in het protestantse weeshuis niet in aanraking met haar Joodse achtergrond. Pas vanaf haar achttiende, toen ze met haar eerste man trouwde, kwam ze rond 1918 in Samarang in contact met Joodse mensen en vrienden voornamelijk afkomstig uit Oostenrijk. Volgens haar was er daar geen synagoge. Het Jodendom was voor haar ook niet meer dan een gegeven in plaats van een levende realiteit. Tijdens de Japanse bezetting hoefde ze zich in de kampen niet apart te laten registreren. Ze kwam ‘gewoon’ als Nederlandse in het kamp terecht. Een Joodse vriend uit Oostenrijk die arts was, bleef als burger van een Japanse

bondgenoot één jaar langer buiten de kampen. In het geheim smokkelde hij medicijnen in het kamp waar de moeder van Shimon geïnterneerd was.

Van Shimon zijn vaders kant kwam zijn grootvader in 1908 in Batavia terecht. Hij was oorspronkelijk uit Spanje afkomstig. In 1917 trouwde hij met een half Indonesische vrouw die katholiek was. Ook de grootvader van Shimon is toen katholiek geworden. Zijn beide grootouders zijn in de oorlog overleden. In 1918 is de vader van Shimon geboren en was als kind in de *kampong* opgegroeid. In 1942 maakten de Japanners hem tot dwangarbeider, en via Birma kwam hij in Nagasaki terecht. Een maand voor het vallen van de atoombom op die stad, werd hij naar een noordelijker gelegen plaats overgebracht. Via het Rode Kruis keerde hij terug naar Indië. Daar ontmoette hij na de oorlog, in 1946, de moeder van Shimon. De vader van Shimon was dus katholiek opgegroeid en ging naar de kerk. Zijn tante wist zijn vader te vertellen over zijn Joodse achtergrond. De vader van Shimon kreeg door alle gebeurtenissen in de oorlog een afkeer van de kerk maar deed zelf niets met het Jodendom, ook niet na het huwelijk met de eveneens Joodse moeder van Shimon. Na de Indonesische onafhankelijkheid moest de vader van Shimon als militair naar Nederland terugkeren. Voor de politionele acties hadden de ouders van Shimon geen begrip: ‘wat komen die Nederlanders hier doen?’ De moeder van Shimon wilde dit eigenlijk niet omdat ze hierdoor haar Indonesische familie moest achterlaten. Ze is ondanks dat ze Nederland nog nooit had bezocht toch gegaan. De vader van Shimon had als kind een keer Nederland bezocht toen diens vader verlof had. Ook na aankomst in Nederland hebben de ouders van Shimon zich niet in hun Joodse achtergrond verdiept. Ze hadden het gewoonweg te druk met het aanpassen in Nederland. Ze voelden zich in Nederland vooral Indiërs en niet Joden. Net als vele andere repatrianten uit Indië vonden de ouders van Shimon dat ze in Nederland hun verhaal niet kwijt konden. Ze werden vaak belachelijk gemaakt en zijn vader heeft voor drie jaar arbeid in Japan nooit een cent gekregen en had het gevoel nergens in de samenleving aan te kunnen kloppen voor hulp. In Nederland werd het gezin vanwege woningsnood tijdelijk in Westerbork opgevangen. Shimon voelde zich in Nederland een deel van de Indische gemeenschap die tegenover de Nederlanders stond. Zijn broers werden, omdat ze een donkerder uiterlijk hebben, voor Chinezen uitgescholden. Ook werden ze onder andere vanwege hun eetgewoontes gediscrimineerd. De vader van Shimon was niet

tevreden over de in zijn ogen bekrompen en respectloze maatschappij in Nederland. In tegenstelling tot in Indië stonden gelovigen van verschillende godsdiensten in Nederland tegenover elkaar. Begin jaren vijftig ontving de vader van Shimon een enquête van het sociologisch instituut van de Universiteit in Leiden. Hierin werden vragen gesteld over de aanpassing en de praktische problemen die repatriantengezinnen daarbij ondervonden. Men vroeg bijvoorbeeld of men genoeg beddengoed bezat en een oordeel over het Nederlandse klimaat. De woorden die de vader van Shimon vaak in zijn antwoorden verwerkte waren ‘brutaliteit’ en ‘bekrompenheid’. Volgens Shimon was zijn vader vooral verbolgen over het uitblijven van een Japans excuses en over de compensaties aan een aantal Nederlanders uit het bedrijfsleven, maar het uitblijven hiervan aan militairen.

De ouders van Shimon vernamen na 1942 geen berichten meer vanuit Europa en reageerden dus met grote verbazing over de oorlogsgebeurtenissen die daar hadden plaats gevonden. Zij waren in Indië niet als Joden maar als Nederlanders in de kampen terecht gekomen. De vader van Shimon heeft nooit interesse in zijn Joodse afkomst getoond. Het was de broer van Shimon die een link naar Spanje ontdekte. Pas nadat Shimon in de jaren zeventig zich in het Jodendom begon te verdiepen, begonnen zijn ouders over de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog te praten. Het onderwerp was daarvoor altijd taboe gebleven. De kinderen in het gezin moesten in het geheim boeken over de oorlog in Indië lezen. De broers en zussen van Shimon hebben een aantal jaren geleden Indonesië bezocht. Ze wilden weten waar ze geboren waren en hun verleden traceren. Ze hebben toen onder andere familiegraven en een vrouwenkamp bezocht. De moeder van Shimon had veel last van heimwee. Toen haar zus op bezoek in Nederland kwam werd het gezin overspoeld met verhalen en herinneringen die toen bij de moeder van Shimon los kwamen. Shimon zelf heeft Indonesië nog niet bezocht. Hij is dat wel van plan ooit te doen. Hij wil daar vooral de sfeer proeven waar zijn ouders hebben gewoond. In tegenstelling tot zijn broers en zussen heeft Shimon mede door zijn bevestiging van de Joodse godsdienst, minder interesse in de Indische cultuur. Wel denkt hij dat zijn Indische achtergrond en het feit dat hij veel Islamitische familieleden in Indonesië heeft, ervoor heeft gezorgd dat hij een genuanceerdere mening over de Islam kan hebben. In de familie van Shimon zal Indië altijd te sprake blijven komen, en ook Shimon was erg behulpzaam en geïnteresseerd in het onderzoek.

In het verhaal van Shimon wordt bevestigd dat de meeste Joden die in Indië woonden geheel geassimileerd waren. Zijn ouders hebben zich in de Japanse kampen niet als Joden hoeven te laten registreren. Ze werden dus niet afgescheiden van andere geïnterneerden of slechter behandeld omdat ze een Joodse achtergrond hadden. Na hun repatriëring naar Nederland had het gezin Koppenhol te maken met aanpassingsproblemen zoals vele families die hadden die uit Indië afkomstig waren. Het gezin voelde zich Indisch. Pas later toen Shimon zich in het Jodendom begon te verdiepen, kwamen er Joodse herinneringen aan Indië bij zijn ouders los. Bij zijn broers en zussen speelt de Joodse achtergrond, in tegenstelling tot de Indische achtergrond, praktisch geen rol. Bij Shimon blijft Indië een deel van zijn verleden maar speelt het een bescheiden rol in zijn Joodse dagelijkse realiteit.

Het bezoek aan het Joods Indisch huisarchief van mevrouw Bruinvels

Mevrouw Bruinvels is blij dat er eindelijk weer eens iemand in haar Joods Indisch huisarchief komt kijken. Eerder was er iemand van het Joods Historisch Museum langsgekomen, maar dat heeft helaas niet tot verder onderzoek of publicaties geleidt. In het archief van mevrouw Bruinvels zijn er brieven, foto's en dagboeken te vinden, van familieleden die in Nederlands-Indië gewoond hebben. Enerzijds wil mevrouw Bruinvels het materiaal voor een breder publiek toegankelijk maken, anderzijds beseft ze dat er versplintering kan optreden als ze het materiaal naar een archief zou brengen. Het liefst wil ze het materiaal niet kwijt. Als romanschrijfster verwerkt ze namelijk vaak de bronnen in haar verhalen. Het gebrek aan wetenschappelijke interesse zorgt er wel voor dat er nauwelijks geen bezoekers bij haar thuis zijn gekomen. Ook de vele hits in het archief van het Joods Historisch Museum zeggen haar niet veel: 'over de kamptijd is er daar niets te vinden.'

De familie van mevrouw Bruinvels waren als Vrijdenkers uit het einde van de negentiende eeuw in Indië gekomen. Joden die orthodox waren beseften waarschijnlijk dat het in Indië praktisch onmogelijk was om zich aan de religieuze voorschriften te houden. Het waren dus voornamelijk geassimileerde Joden die besloten naar Indië te emigreren. In de jaren dertig van de twintigste eeuw bevonden er zich een aantal Joodse vluchtelingen uit voornamelijk Duitsland en Oostenrijk in de kennissenkring van de

familie van mevrouw Bruinvels. Dit waren voornamelijk intellectuele en kunstzinnige personen. Mevrouw Bruinvels heeft daardoor het gevoel dat ze in een Joodse gemeenschap leefde in Indië. Dit was echter geen religieuze gemeenschap, maar een gemeenschap waarin wel de culturele aspecten van het Jodendom aanwezig waren. Mevrouw Bruinvels heeft in Indië veel van de Jiddische humor meegekregen. Wat haar betreft was er in het Indië van vóór de oorlog meer sprake van een Joods leven, dan in het Amsterdam van ná de oorlog. In de Japanse interneringskampen zat ze samen met veertig vrouwen en kinderen in aan aparte Joodse afdeling. Voor haar was dit een leuke ervaring, omdat het juist gezellig was om met allemaal bekende Joodse mensen daar te zitten. Zelf heeft ze nooit discriminatie door Nederlandse mensen ervaren, wel heeft ze van andere Joodse personen hiervan gehoord. Ook was er op het einde van de oorlog angst over wat er met Joden in Europa gebeurde. De meest wilde geruchten gingen er door het kamp over wat de Japanners van plan waren. Volgens mevrouw Bruinvels hadden voornamelijk de ‘Bagdadjoden’ en vrouwen van officieren het in de kampen het zwaarst te verduren. Voor de ‘Bagdadjoden’ was de reden hiervoor dat zij altijd voor problemen zorgden en zich veel aan diefstal en smokkel schuldig maakten: ‘Het was tuig. We wilden niets met hun te maken hebben.’ Na de repatriëring naar Nederland had mevrouw Bruinvels moeite zich als ‘tropisch kind’ in Nederland aan te passen. Ook in de Joodse gemeenschap moest ze de voor haar onbekende religieuze gebruiken aanleren. Vele dingen gingen langs haar heen en ze voelde zich daarom niet volledig in de gemeenschap geaccepteerd. Ook voor haar ervaringen in de Japanse kampen bestond er in de Joodse gemeenschap weinig belangstelling. Ze heeft het gevoel dat de mensen hier vinden dat de ervaringen van Joden in Indië het lijden van de *Shoah* zou verdunnen. Volgens mevrouw Bruinvels is dit echter onzin. In tegendeel, het zou juist het wereldwijde Joodse leed van de Tweede Wereldoorlog zwaarder maken. Ze begrijpt niet waarom er zo’n grote weerstand tegen verhalen over het leed in Nederlands-Indië bestaat. Ook in de Indische verenigingen hier in Nederland worden er vaak anti-Joodse geluiden geuit. Alleen de Joden zouden compensaties voor hun leed krijgen. Mevrouw Bruinvels heeft daarom het gevoel dat ze vaak tussen twee vuren zit. Het onbegrip van enerzijds de Joodse gemeenschap met een *Shoah* trauma, en anderzijds een onbegrepen en miskende Indische gemeenschap dat zich

achtergesteld voelt door alle aandacht voor de slachtoffers van de Tweede wereldoorlog in Europa.

Een vereniging zoals *Tempo Dulu* in Israël bestaat in Nederland niet. Een dergelijke vereniging, die het Joodse aspect van het leed in Indië benadrukt, is volgens mevrouw Bruinvels hier in Nederland ook niet nodig. Ondanks dat Joden in de kampen 'als laatst te eten en als eerste de klappen kregen', is ze van mening dat Joden in Indië niet erger dan niet-Joden te lijden hebben gehad. Als antwoord op de hoofdvraag van mijn onderzoek (of er sprake van een Joodse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Indië is) antwoord ze echter wel bevestigend. 'Voor een aantal personen is de Joodse achtergrond zeker van invloed geweest in hun ervaringen en herinnering aan hun kamptijd.' Je zou misschien kunnen concluderen dat, meer dan dat de kampervaringen in Indië het trauma van de *Shoah* verdund, de *Shoah* in de psychologie van geïnterneerden in Indië een extra dimensie aan de kampervaringen in Indië heeft toegevoegd. Het is jammer dat deze unieke herinnering een onderbelicht deel van de Joodse en Nederlandse geschiedenis is en misschien ook blijft.

Lijst van geraadpleegde bronnen

Literatuur en tijdschriften

Benninga, N., *Oorlogsherinneringen* (Bedum 1997).

Captain, E., ‘Bahaja Jahoedi haroes dibanteras. Het Joodse gevaar moet worden uitgeroeid. Joodse Nederlanders in bezet Nederlands-Indië’, *Het Indisch Huis magazine* 1 (2006).

Christiaans, P.A., ‘Joden in Nederlands-Indië’, *Misjpoge* 1 (1992).

Creveld, van, S.I., ‘De Joden in Ned.-Indië’, *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijftig jarig bestaan van het Centraal blad voor Israëlieten in Nederland* (Amsterdam 1935).

Dümpel, I., ‘Joden uit Indië. Een onzichtbare groep’, *Moesson* 5 (2003).

Eck, N., ‘Holocaust remembrance day’ in: C. Roth ed., *Encyclopedia Judaica* VIII (Jerusalem 1972).

Ed., ‘Indonesia’ in: C. Roth ed., *Encyclopedia Judaica* VIII (Jerusalem 1972).

Fischel, W.J., ‘India’ in: C. Roth ed., *Encyclopedia Judaica* VIII (Jerusalem 1972).

Ginzberg, L., *The Legends of the Jews* IV *From Joshua to Esther* (Baltimore 1998).

Glaser, J., ‘Joden in Nederlands-Indië/Indonesië voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog’, *Moesson* 2 (1991).

Glaser, J., ‘Joden in Nederlands-Indië/Indonesië voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog’, *Moesson* 3 (1991).

Gutmann, J., ‘Ophir’ in: C. Roth ed., *Encyclopedia Judaica* XII (Jerusalem 1972).

Hartog, den, M., ‘Jaarthema antisemitisme: inleiding’, *Kerk & Israël onderweg* 1 (2007).

Heinemann, J., en Gutmann, J., ‘Anti-Semitism’ in: C. Roth ed., *Encyclopedia Judaica* III (Jerusalem 1972).

Jong, de, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel XIa, *Nederlands-Indië I*, tweede helft (Leiden 1984).

Jong, de, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel XIb, *Nederlands-Indië II*, tweede helft (Leiden 1985).

Kalff, S., ‘Joden in Oost- en Westindië’, *De Indische gids* aug. nr. (1923).

Robinson, J., ‘Holocaust’ in: C. Roth ed., *Encyclopedia Judaica* VIII (Jerusalem 1972).
Roth, M.S., *The ironist’s cage. Memory, trauma and construction of history* (New York 1995).
Vickers, A., *A history of modern Indonesia* (Cambridge 2005).
Wertheim-Gijse Weenink, A.H., ‘De Jodenhan’, *De nieuwe stem* aug. nr. (1965).
Wiesel, E., *Mijn liefde voor de Talmoed* (Kampen 2005).
Wilton, van Reede, W., en Onderdenwijngaard, A., *Een draad van angst: over Japanse vrouwenkampen op Java en het leven daarna* (’s-Gravenhage 1984).
Yerushalmi, Y.H., *Zakhor. Jewish history and Jewish memory* (New York 1989).
Zuidema, W., *Gods partner* (Baarn 1982).

Lijst van archivalia en niet-gedrukte bronnen

Abram, Joodsche leven in Ned. Oost-Indië, Joods Historisch Museum, inv. nr. 792.6Abra.
Abram, I.B.H., Joodse ervaringen in Nederland en het voormalig Nederlands Indië (Symposium ‘Van migratie tot identiteit’, Rotterdam 1993).
Captain, E., Changing identities of Jewish (ex-)internees in the occupied Dutch East Indies and the post-colonial Netherlands (Presentation symposium ‘History of the Jews and Anti-Semitism in the former Dutch East Indies and in Indonesia, within the context of Southeast Asia’, Amsterdam 2005).
Creveld, van, H.E., Herinneringen aan ervaringen van Joodse gezinnen in Nederlands Indië vóór, tijdens en direct ná de Japanse bezetting, Joods Historisch Museum, inv. nr. 792.6Crev b.
‘Joden uit het voormalig Nederlands-Indië’ in: *The Dutch forum in Israel*, http://www.dutch-forum.com/forum/viewtopic.php?t=2199 .
Kamsma, T., Anti-Semitism without Jews: Jewish absence versus presence in the Straits (Presentation symposium ‘History of the Jews and Anti-Semitism in the former Dutch East Indies and in Indonesia, within the context of Southeast Asia’, Amsterdam 2005).
Locher-Scholten, E., De ‘Indische generatie’ in Nederland koloniale erfenis, nationale kwesties en internationale implicaties (Syllabus feit en herinnering 2007-2008).